

*Fariza Kengesbaeva – QMU, folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi
1-kurs magistrantı*

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler úlken orındı iyeleydi. Olar óziniń rawajlanıw tariyxı boyınsha uzaq waqıtlar dawamında bir-biri menen birigip, birneshe sózlerden quralǵan sóz dizbeklerin payda etken. Bular frazeologizm dep atalıwı menen birge ideomalar dep te júritiledi. Frazeologizmler eki yamasa birneshe leksikalıq birliklerden quralıp, mánisi jaǵınan bir sózge barabar bolǵan sóz dizbekleri. Olardan hár bir komponenti ańlatqan mánilerden basqa máni bildiredi. Oy-pikirdi jetkerip beriwde frazeologizmlerdiń ornı ayırıqsha. Frazeologizmler sóylewdi bezeydi, oǵan tásirlik hám kórkemlik sıpat beredi.

Frazeologizmler barlıq tillerde de úlken qızıǵıwshılıq payda etedi. Onı úyreniwde hár qıylı izertlewler hám kózqaraslar bar. Ilimpazlar frazeologizm túsiniǵin turaqlı sóz dizbekleri, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq sóylem, frazeologiyalıq toplam, frazeologiyalıq tutaslıq, ideoma, fraza, frazema degen atamalar menen atalsa da olardıń hámmesi bir mánini bildiredi.

N.M.Shanskiy “Frazeologiyalıq toplam- bul óziniń mánisi, quramı hám qurılısı boyınsha turaqlasqan, ózlik sıpatqa iye eki yamasa onnanda kóp pátli komponentlerden turatuǵın, tayar túrinde ayıtıluǵın til birliǵi” [1;20] dep jazadı. Bunda ilimpaz turaqlı sóz dizbekleriniń barlıq táreplerin qamtıp alǵan bahalı pikirdi bergen.

Qazaq til bilimi alımı I.Keńesbaev frazeologizmler tuwralı mınaday bahalı pikirlerdi aytıp ótedi: “Usıǵan qaray eskerte ketetuǵın bir másele, házirgi dáwirde frazeologiya degen tarawdıń leksikologiyadan bólinip, óz aldına otaw tikken páнге aylanǵanı. Bunı maqullamawǵa bolmaydı. Nege deseńiz, bul pánniń basqa tarawlardan ayırıqsha turatuǵın ózinlik belgileri menen qásiyetleri ayqınlanıp pittı. Sonday ayırıqshalıqtıń biz mınaday baslı-baslı úsh belgisin atap aytar edik. Ol, eń aldı menen, formalıq, ári mánilik turaqlılıq hám qosıqtaǵı mudamı qaytalanıp kelip otıratuǵın naqırat sıyaqlı tayın material ekenligi.[2;61].

Ilimpazlar turaqlı sóz dizbeklerin úyreniwde qıyınshılıqlarǵa dus keletuǵınlıǵın aytıp ótedi. G.Aynazarova bul haqqında bılay dep jazadı: “Frazeologizmler óziniń genetikalıq, funksionallıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları, semantikalıq sıpatı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Bul jaǵday frazeologizmlerdiń izetlew ob’ektlerin belgilewde biraz

qıyınshılıqlar tuwdıradı. Usıǵan baylanıslı eleǵe shekem frazeologizmlerdiń onıń sózden hám basqa da sóz dizbeklerinen tiykarǵı ayırmashılıǵın belgilew, semantikalıq túrleri hám olardıń klassifikaciyası haqqındaǵı máselelerge túrlishe qarap, túrlishe sheshilip kelmekte” [3;13-14].

Tilimizdiń sózlik quramınıń bay qatlamı bolıp esaplangan frazeologizmlerdi dástannıń sózlik quramında kóplep ushıratamız. Til biliminiń bir tarawına aylanǵan turaqlı sóz dizbekleri barlıq tarawlarda ortaq qollanıladı. Usıǵan tiykarlana otırıp biz bul maqalada xalıq awızeki dóretpelerinde, yaǵnıy dástanlarda ushırasatuǵın frazeologizmlerge toqtalıp ótemiz. Orta Aziya xalıqlarına ortaq bolǵan dástan Góruǵlınıń Bázirgen shaqabında ushırasatuǵın frazeologizmler qollanılawı jaǵınan dástandaǵı qaharmanlar obrazlarına óziniń tásirin tiygizip, kórkem obrazlılıq berip tur. Jáne de dástandaǵı frazeologizmler xalıq awızeki ádebiyatınıń tillik ózgesheliklerin ózinde sáwlelendirgen. Mısalı: Talap etip keldi Áwez uǵlana, Shá wázirler ózin tarttı bir yala. [5;227].

Keltirilgen mısaldaǵı *ózin tarttı* frazeologizmi durıs qollanılgan hám kórkem obrazlılıq mánide berilgen. *Ózin tarttı* turaqlı sóz dizbeginiń mánisi-ózine qaratıw, óziniki qılıw mánilerinde qollanıladı.

“Shul ushın men, uǵlım seni Shámibile walayatındaǵı Góruǵlı xızmetine buyıraman. Xárne maqsetiń bolsa,xızmetińdi *bárjay keltiremen*”[5;227]. Bul qatarlarda keltirilgen *bárjay keltiremen* frazeologizmi orınlaw, islew, aytqanına júriw mánilerinde kelip, gápke ele de kórkemlilik berip tur. Maxmud sha der, eshit meniń dadımnı, *Qulaq salıp* tıńla bul paryadımnı [5;227]. Keltirilgen mısalda *qulaq salıp* frazeologizmi tıńlaw, esitiw degen mániste qollanıladı.

“Bul kúni ertemi góruǵlınıń hayalınıń xızmetkeri suwǵa keldi. Suw bounda jatqan kárwandı kórdi. Yigitler ishinde Bázirgeniń húsni-jamalına *kózi túship*,kánizdiń bashınan hushı ketti” [5;228]. Mine, bul mısaldaǵı *kózi túship* frazeologizmi-kóriniw, elespesiz bolıw mánilerinde qollanılgan.

Dástannan alıngan mısallarda frazeologizmler birneshe komponentlerden dúzilgen bolsada olardıń mánisi bir sózge barabar, yaǵnıy komponentleri óziniń tiykarǵı mánisinen uzaqlasqan.

“Anda aǵa Yunus páriydiń basınan hushı ketip, Bázirgenge qarap *ashıq bolıp*, bir sóz dedi” [5;228]. *Ashıq bolıw*- unatıw, jaqsı kóriw mánilerinde qollanılıp, dástandaǵı qatarlarǵa kórkem obrazlılıq sıpatı berip tur. Góruǵlı aytar sizlerá, *Qulaq salıń* bul sózlerá, Jám bolıp kelgen beglerá, Ne

dep juwap berersizler? [5;232]. Dástandaǵı qosıq qatarında keltirilgen *qulaq salıw* frazeologizmi tınlaw, esitiw degen mánilerinde qollanılǵan.

“Shábistan walayatınan Bázirgen degen jigit Góruǵlı menen aǵa-ini, dos bolıp, aqırı dushpannıń *sózine kirip*, dár bent jolda anı atıp óltirip, ústine jay saldırap, ash-abat berip izzetlep kómdi” [5;235]; Keltirilgen mısalda *sózine kiriw* turaqlı sóz dizbegi aytqanın qılıw, orınlaw, bir adamnıń izine eriw mánilerinde qollanılǵan. Jıǵıldı áywanı taxtı, Náyleyin *qaradur baxtı* [5;237]. *Baxtı qara-baxıtsızlıq*, isi kelispew, jaman islerge jolıǵa beriw mánilerinde qollanılıp, dastan bayanlawda leksikalıq baylıǵın kórsetip tur.

Dástanda qollanılǵan frazeologizmler tek ǵana bezew emes, olar qaharmannıń xarakterin ashıw, waqıyalardı súwretlewde dástanǵa kúsheytiwshilik máni berip tur. Mısallarda keltirilgen frazeologizmler dástannıń kórkem obrazlılıǵın asırıw menen birge qaraqalpaq tilniń bay ekenligin de kórsetip tur. Ulıwma tildegi turaqlı sóz dizbekleri tildiń leksikalıq baylıǵın kórsetetuǵın tiykarǵı dereklerden esaplanıp, olar xalıq awızeki dóretpelerinde, yaǵnıy dástanlar tilinde qollanıwı sóz obrazlılıǵın ashıp beriwde qollanılatuǵın tiykarǵı birlikler esaplanadı.

Juwaqlap aytqanda, “Bázirgen” shaqabında ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbekleri shıǵarma mazmunın bayıtıp, qaharmanlar obrazın jeke hám ayqın etip kórsetedi. Dástan tilindegi frazeologizmlerdi úyreniw til biliminde frazeologiyanı sonday-aq. qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń kelip shıǵıw nızamlıqları túsiniwde hám tilimizdi ele de bayıtıwda úlken áhimiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Учеб. пособие для вузов, -М. Высшая школа, 1985. 20-б.
2. Кенесбаев И. Кейбир фразалар торқини // Соз онери. Казак ССИ-нын “Тылым” баспасы. Алматы: 1978. 61-б.
3. Аунзарова Г. Қарақалпақ тилиндегі теңлес екі компонентли фразеологизмлер. Нókis. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti baspaxanası. 2005. 13-14-б.
4. Ж.Ешбаев. Каракалпак тилинин кыскаша фразеологиялык созлиги. Нокис. “Каракалпакстан” баспасы, 1985.
5. Каракалпак фольклоры 100 томлык. 27-42-том.